

Diderot és philosophiája.

1. *Diderot* válogatott filozofiai művei. I. Fordította *Kun Samu*, bevezetéssel ellátta *Alexander Bernát*. Budapest, Franklin-Társulat, 1895. Ára 80 kr., 145 lap. — 2. *Diderot* válogatott filozofiai művei. II. Fordította és bevezetéssel, magyarázatokkal ellátta *Alexander Bernát*. Budapest, Franklin-Társulat, 1900. Ára 5 k. VIII+355 lap. — 3. *Diderot-tanulmányok*. Írta *Alexander Bernát*. Budapest, Franklin-Társulat, 1900. Ára 3 k. 60 f. XVI+259 lap. (Filozofiai Írók Tára, XII, XIII. és XV. kötet).

A *Filozofiai Írók Tára*, mint tudjuk, ezelőtt 20 évvel indult meg Alexander B. és Bánóczy József szerkesztésében. A vállalat feladatát így körvonalozták a szerkesztők: „A nagy, korszakos filozofusok műveit minden művelt nép rég lefordítja a maga nyelvére, csak a magyar nem, — e hiányt fogja pótolni a *F. I. T.* E tár közölni fogja a korszakalkotó és nevezetesebb filozofiai írók rendszeres és népszerű műveit az eredetiből való magyaros és gondos fordításokban“. E célnek megfelelőleg Descartes, Schopenhauer, Hume, Bacon, Kant, Platon alapvető művei következtek az egyes füzetekben, köztük 1892-ben *A tiszta ész kritikája*. Tehát a vállalat valóban megfelelt céljének: jó fordításban, kellően tájékoztató, szakszerű bevezetéssel és magyarázatokkal elsőrangú philosophiai műveket nyújtott. De ime, most egymás után 3 kötet Diderot-t bocsát közre, kettőt magától Diderot-tól illetőleg Diderot-ból, egyet Alexander tollából Diderot-ról.

Sajnosan esik kijelentenünk, hogy ezek a máskülönbben érdekes, jóra való, sőt kortörténeti és aesthetikai tekintetben becses kötetek nem illenek be e vállalat keretébe, a philosophia ügyét nem sokkal viszik előbbre. Nem, mert a 3 kötet közül csak az első tartalmaz a szó szoros értelmében vett philosophiai tanulmányokat, míg a második aesthetikai és korrajzi tanulmányokat, illetőleg dolgozatokat nyújt Diderot-tól, a harmadik pedig Diderot csinosan megírt írói arcképét s egyéb, műveiről szóló aesthetikai és kritikai tanulmányokat foglal magában; mindkét kötet bátran helyet foglalhat az Akadémia vagy Kisfaludy-társaság könyvkiadó vállalatában, de nem a *Fil. Írók Tárában*, mert a színművészetéről, festészetéről, drámai költészetéről szóló értekezéseket még nem szokták a philosophia körébe sorozni, a mint Gyulai Pál, Szana Tamás és Sarcsey is nem philosophus, hanem aesthetikus, — s az efféle művekről szólhat az aesthetikának, de nem a philosophiának története, a mint például Lessing is korszakalkotó az aesthetika történetében, ellenben alig talál megemlítésre a philosophia történetében! De nem illenek e kötetek e vállalat keretébe azért se, mert Diderot nem „korszakalkotó“ philosophus, s akkor, midőn olyt elsőkelő, a philosophia történetében határpontot képező philosophusok, mint Spinoza, Locke, Leibniz még egy sorral sincsenek képviselve irodalmunkban, vagy az újabbak közül Hegel, H. Spencer (utóbbinak csak neveléstana s egy kisebb sociologiai értekezése van lefordítva magyarra),

vagy a másodrendűek közül Hobbes, Berkeley, Fichte, — s midőn Bacon „Novum Organon“-ja már 16 év óta várja, hogy második része is lefordíttassék: én nem tartom megokoltnak, hogy egyszerre 3 kötetet szenteljünk egy *harmadrendű*, a philosophia történetében *semmi nyomot* hátra nem hagyó, a philos. gondolkodást alig-alig irányító írónak, kinek főjelentősége az *Encyklopaedia* írásában, szerkesztésében és létrehozatalában, másodsorban meg kritikai műveiben áll! Ha már minden áron a XVIII. századi francia philosophiát akarták a szerkesztők megszólaltatni, fordították volna le *Condillac* egyik vagy másik művét, kiről Hettner úgy nyilatkozik, hogy „az egyetlen a francia felvilágosodás szóvivője közül, ki a szó szigorú értelmében philosophusnak nevezhető“ (Hettner, die franz. Literatur im XVIII. Jahrhundert. 5 Aufl S. 372.)

Különben, hogy maga Alexander se becsüli túl Diderot philos. jelentőségét, mutatja az, hogy elégnek tartott egy vékonyka kötetet adni Did. philos. műveiből; s hogy Did. aesthetikai műveit ő se tartja philos. műveknek, látjuk abból, hogy azokat, Diderot műveinek besztásában, mindenütt megkülönbözteti a philos. művektől (XIII. 297 és XV, 59. l.), s Diderot-tanúlmányában is teljesen különválasztja a philosophust az aesthetikustól s amannak 20–22 lapot, emennek több mint 100 lapot szentel. Hogyan került hát akkor a két utóbbi kötet a Filoz. Írók Tárába? Úgy, hogy Alexander egyik szerkesztője e vállalatlak, s mint szerkesztő csak nem fogja magát saját programjától korlátoztatni! ő állította fel, ő változtathat rajta! 1881-ben „nagy, korszakos“ philosophusokat emlegetett, mert akkor nem gondolt magára; most bizonyára így módosítaná vállalata czélját: „philosophiai és aesthetikai tanulmányok közlése régibb és újabb, külföldi és hazai íróktól“.

Alexander maga is érzi azt a visszás helyzetet, melybe a két utóbbi kötetnek a Filoz. Írók Tárában való közrebocsátásával került, s igyekszik eljárását megokolni, illetőleg mentegetni. Szerinte Diderot megérdemli a vele való foglalkozást, hisz' nem kisebb emberek fordították németre, mint Lessing és Goethe; a mi irodalmunk eddig nem vett még tudomást róla, pedig ő igen alkalmas arra, hogy a nagy közönységben a philos. gondolkodást fölkeltse, a philos. szellemet terjessze, mert ő nem tartozik a *rendszeralkotók* közé, ő a philos. ötletek és intuitiók embere, az a varázsereje van, hogy gondolkodásra készítet. „Nekünk első sorban nem arra van szükségünk, hogy ennek, vagy amannak a külföldi filozofusnak rendszerére esküdjünk, hanem, hogy a filozofia kiváló alakjaival közvetlenül érintkezzvén, magunk tanuljunk gondolkozni“. De édes Istenem! hát Spinoza, Locke, Leibniz nem szolgálhatnák-e ugyanezt a czélt, sőt nem nagyobb mértékben szolgálhatnák-e? Ha szükséges a philosophia *kiváló* alakjaival megismerkedni, még szükségesebb a *kiválóbb* és *legkiválóbb* alakokkal való érintkezés! azok is tanítanak gondolkozni, de ezek bizonyára még nagyobb mértékben! Mióta bűn az egy philosophusnál, ha rendszere van? hisz' 1881-ben

a korszakos philosophusok *rendszeres* művei még feldicsértetnek! s vajjon ezen rendszeres művekkel való megismerkedés mindjárt a rendszerre való esküvést vonja-e maga után?

A *Diderot-tanulmányok* közrebocsátását e vállalatban azzal okolja meg, hogy kezei közt a magyarázó jegyzetek lassankint egész tanulmányokká nőttek, s Beöthy Zsolt tanácsára, kinek tanulmányait ajánlja, jobbnak látta e tanulmányokat, melyek a fordításokhoz csatolva az illető kötet terjedelmét mértéken túl megnövelték volna, külön kötetben adni, a hol kényelmesebben és megfelelőbben kibeszélheti magát. Nagyon helyes! köszönettel tartozunk érte Alexandernek, hogy nem sajnálta ez irányban a munkát és fáradságot s irodalmunkat ily derék Diderot-monographiával ajándékozta meg, — de azért műve még se tartozik e vállalat keretébe, mint a hogy Macaulay és Carlyle essay-i nem tartoznának ily! Tudom, hogy ez csak formakérdés, hogy ez mit sem von le e tanulmányok értékéből, valamint az is csak formakérdés, hogy a XII. kötet címlapján ezt találjuk: „bevezetéssel ellátta Alexander Bernát“, holott egy sor bevezetés sincs benne se tőle, se mástól, hisz' éppen e bevezetést helyettesíti a XV. kötet, — mindez csak formakérdés, de hát mindenütt, köz- és magánéletben nem száz meg száz esetben köt-e bennünket a forma? s nem éppen a philosophustól várhatjuk-e első sorban, hogy a formát becsülje, tiszteletben tartsa?!

De lássuk már most az egyes kötetek tartalmát!

A XII. kötet, mely Kun Samu, a positivistá bölcész fordításában 1895-ben jelent meg, 4 philosophiai értekezést hoz Diderot-tól, azokat, a melyeket Comte, mint saját philosophiájára előkészítőket, a positivistá könyvtár jegyzékébe fölvelt. E 4 értekezés a következő: *Gondolatok a természet értelmezése felől. Levél a vakokról, azok használatára, a kik látnak. Pótlás az előbbi levélhez. Filozofiai elvek az anyagról s a mozgásról, bevezetéssel.* A két előbbi terjedelmesebb és fontosabb, a két utóbbi jelentéktelenebb, pótlék az előbbiekhöz. Míg az első értekezés tele van geniális ötletekkel, merész föltevésekkel a jövőendő tudományos fejlődést, a természet megismerését illetőleg s anticipálja a XIX. század természettudományi fölfedezéseinek nem egy eszméjét, és sokban a Bacon *Novum Organon*-jára emlékeztet, a mint hogy annak befolyása alatt is készült, — addig a *Levél a vakokról* az érzéki megismerés vizsgálata, vizsgálása azon szerepnek, mit az egyes érzékek a külvilág megismerésében játszanak, szellemes elmélkedés az érzékek befolyásáról morális és aesthetikai eszméinkre. Az előbbiben benne találjuk úgyszólván Diderot összes philos. nézeteit; azok később nem sokat változtak, csak talán élesebbekké váltak: atheismus, materialista színezetű atomismus, elvetése minden metaphysikának, el minden teleológiának! Az utóbbi is nagyon érdekes olvasmány, de nem tudom, a *Pensées philosophiques* lefordítása nem lett volna-e még jellemzőbb Did, philos. nézeteinek megismertetése céljából? A kötethez a fordító

írt magyarázó jegyzeteket, positivista szempontból nézve a dolgokat és bírálva Did. eszméit, — s rengeteg sok idegen szóval tarkítva előadását. Fordítása itt-ott könnyebb és magyarosabb lehetne; a sok idegen szó, idegen mondatszerkezet, a *bír* ige (egy lapon 3-szor is) és *hogy* kötőszó gyakori alkalmazása (kell, hogy legyen) nehézkessé teszi az olvasást. Helyesírása az idegen szók írása terén nem is tudományos, nem is következetes; sajtóhiba elegendő akad benne.

A XIII. kötet Alexander fordításában Diderot következő aesthetikai tanulmányait tartalmazza: *Paradoxon a színészeiről. Értekezés a festőművészetéről. A drámai költészeiről*, — s végül a *Rameau unokaöccse* című satyrát vagy korrajzot, Diderot egyik leggeniálisabb művét, melyet egy kéziratból maga Goethe fordított le németre s látott el commentárokkal (1805). A három első tanulmány nemcsak tárgyára nézve actualis, hanem eszméire nézve se avúlt el, — egy nagyon eszes, ötletes gondolkodónak, mélyérzésű műbírálónak, a modern műkritika megalapítójának bár olykor paradox s nem éppen rendszeres, de mindig érdekes, mindig tanulságos, mindig eszméltető fejtegetései. A *Rameau unokaöccse* „érdekfeszítő mint egy regény, igen tartalmas, drámai érdekű párbeszéd, mely néha szeszélyesen csapongó, látszólag kuszált szerkezetű, de elejétől végig művészi alkotás; a XVIII. század kultúrájának, erkölcsi és aesthetikai felfogásának élesen megrajzolt képe“. A mű utolsó ötödét magyarázó jegyzetek foglalják el, hátúl egy csomóba osztva, hogy a szöveg olvasását ne zavarják, s *abc*-rendben, hogy az ismétlések inkább elkerültessenek. Ezek összeállításával nagy munkát végzett Alexander; annak a kornak szinte egész irodalmát föl kellett kutatnia, hogy Did. műveinek minden egyes vonatkozását, utalását megvilágítsa, megmagyarázza. De nem csupán adathalmaz ez, hanem egyúttal az egyes alakok jellemzése, irodalmi jelenségek méltatása; a ki olvassa, nagyon sokat tanul belőle az Encyclopaedia korának szereplőit, gondolkozását illetőleg. Tévesztést alig vettem észre benne; legfőlebb azt említhetném, hogy La Hire francia matematikus életkora nem 1690—1718, hanem 1640—1719, de ez lehet egyszerű sajtóhiba is, éppúgy az is, hogy Terentius vigjátékait „Dr. Kiss János elég jól fordította magyarra“, mert Kis János, Terentius első fordítója, nem volt doctor s az ő fordítása már el is avúlt, az új fordító neve pedig Dr. Kiss Sándor, fordítása megjelent 1895-ben (ismertetését lásd az Erd. Múzeum 1896. évf. 394. s köv. lapjain). Az bizonyára szórakozottságból származik, hogy több helyen *Petersburgot* ír, míg másutt Párizst, Hágát, Kopenhágát, Velenczét, sőt két helyt Szt.-Pétervárt találunk. Egyes ismertebb írókról, mint Molière, Voltaire talán nem lett volna szükséges életrajzot és műveiknek jegyzékét adni; Diderot minden olvasójáról föl kell tennünk, hogy tud annyit Molière-ről meg Voltaire-ről, a mennyit e jegyzetekben találunk. No de több — nem hiba! Finom rajzokat kapunk Grimmnek, Lessingnek, Goethenek Diderothoz való viszonyáról, tüzetes ismertetést a Rameau-familiáról!

A XV. kötet egészen önálló, eredeti mű, *Diderot-tanulmányok*, Alexandertől. Ha a művet szoros értelemben vett philos. műnek tekintjük, kevésbé lehetünk vele megelégedve: csak igen kis része foglalkozik Did. philosophiájának jellemzésével s nem is terjed ki annak minden részletére, például alig említi, hogy mint gondolkozott Did. a lélekről, s mily fejlődési fokokat látunk ebbeli felfogásában? De azt hisszük, Alex. maga sem kívánja művét ebből a szempontból tekintetni, hanem úgy, a mint van, mint *irodalmi tanulmányok* gyűjteményét. Így tekintve a dolgot, a kötetet *irodalmi nyercségek* kell tartanunk, mely méltóan sorakozik a francia, német, angol Diderot-irodalom legjelesebb termékei mellé, mely e sokoldalú, gazdag szellemű, merész gondolkozású író minden oldalról fényesen megvilágítja. Bemutatja őt, mint embert, mint író, mint gondolkozót, mint drámaíró, mint korrajzírót, mint aethetikust, mint kritikust. S bemutatja finom elemzés alapján, erőteljes vonásokkal, egy hozzáértő philosophus, egy finom izlésű aethetikus nézésével és festésével, józan felfogásával, biztos ítéletével. Némi hiánynak kell tekintenünk a műben, hogy nem domborítja ki eléggé Diderotnak az *Encyklopaedia* terén kifejtett tevékenységét, holott Did. főjelentősége okvetlenül ebben áll, s nem tünteti fel eléggé (Grimmet és d'Alembert-t kivéve), hogy mi viszonyban állt a felvilágosodás nagy íróihoz, nagy újítóihoz: Voltairehez, Rousseauhoz, Montesquieuhöz, Buffonhoz? s ezek mily állást foglaltak el az Encyklopaediával szemben? Mily érdekes lett volna például, ha megemlíti, hogy Rousseau-nak ő adta az eszmét, hogy a dijoni akadémia pályakérdésével szemben — a tanulmányok és művészetek előhaladása mennyiben vitte előre az erkölcsöket? negatív állást foglaljon el. Az is feltűnik, hogy Alexander bőven ismerteti (38—39. l.) Diderotnak azt az emlékiratát, melyet ez, 1774-ben Katalin orosz czárnőhöz intézett s melyben a megcsönkített, megrontott Encyklopaediának Oroszországban való újra kiadása iránt tesz ajánlatot, ellenben azt nem említi, — pedig a két dolog érdekesen kiegészíti egymást, — hogy Katalin már 1762-ben meghívta őt magához Szent-Pétervárra, hogy az Encyklopaediát ott fejezze be.

Alexandert, mint philosophiai író, azt hisszük, ismerik e folyóirat olvasói. Tudják, hogy világosan, menten minden metaphysikai homályosságtól, nehézkességtől, de azért nem kevésbé alaposan ír, — ez előnyöket megtaláljuk Diderot-tanulmányaiban is. Ítéletében, felfogásában philosophiai mélység, előadásában a francia essayista könnyedsége, közvetlensége jellemzi. Művét azzal a kívánsággal tesszük le kezünkbe: A viszontlátásra!

Ráczy Lajos.

Meissner művelődéstörténete.

Meissner, Kulturgeschichte. Allgemeinverständlich dargestellt. Berlin 1900. (Steinitz.) 212 lap. Ára 2 márka.

A művelődéstörténetnek meglehetősen kifejtett irodalma van. Egy *Momsen, Curtius, Grün, Burkhardt, Buckle, Rambaud, Rhyn, Lecky,*